

כשלונה החינוכי של הציונות החילונית

א. וידויו של אריה בן-גוריון

אריה בן-גוריון ז"ל, שנפטר לפני שנים אחדות, היה אחד המחנכים הבולטים של התנועה הקיבוצית במשך עשרות שנים, ולדעת רבים הדמות המרכזית בתחום החינוך היהודי בתנועה. איש בית-השיטה כמעט מראשיתה, שהקים את ארכיון החגים הבינקיבוצי בעצתו ובהנחייתו של ברל כצנלסון. במשך שישים שנות קיומו של הארכיון, הוא הפך אותו למרכז של התנועה הקיבוצית בנושא מועדי ישראל בפרט והחינוך היהודי-ציוני בכלל. כיו"ר ועדת החגים הבינקיבוצית, ניסה בכל כוחו להביא לשילובם של מועדי ישראל בחיי הקיבוץ כמוקד של שילוב ישן וחדש, מסורת יהודית עתיקה עם ציונות מתחדשת.

שבועות אחדים לפני מותו פרסם ב"עמודים"¹ מאמר וידויו נוקב, שבו סיכם את מפעל חייו והגדיר אותו כ"כישלון היסטורי" (עמ' 39).

הוא סוקר את מהלך המהפכה הציונית, שניסתה לשתול "מסורת יהודית על קרקע עברית" (עמ' 41), כלומר, ליצור תרבות עברית המשלבת יהדות וציונות. התנ"ך עמד במרכז ניסיון זה: "כל מפעלנו הקיבוצי נבע מאמונה יהודית... שינקה משורשי תרבותנו, ובמיוחד מאבן התשתית והשתייה – התנ"ך... ספר התנ"ך עבורי הוא מקור האוטוביוגרפיה של אבותיי, של מורי, שלי" (עמ' 39).

לניסיון זה היו, לדעת בן-גוריון, כל הנתונים להצלחה, ואכן בדור הראשון של הציונות הוא נראה כסיפור של הצלחה: "הראשונים היו מודעים לתרבות היהודית לדורותיה" (עמ' 40) למרות המרד הגדול שלהם בגולה ובתרבות הגלותית. אבל בהמשך הניסיון קרס והתמוטט – **"כיום אנו מגדלים בישראל ובקיבוצים דור שלישי ורביעי של בורים, ריקים ומנוערים מתרבות יהודית, 'תרבות של עציצים' כאמרת הכנף של ס' יזהר" (עמ' 40).**

אריה בן-גוריון מספר על כנס חירום של התנועה הקיבוצית שהתקיים ביוזמתו בסמינר אפעל לפני שנים אחדות, שמגמתו היתה "להכין תכניות לימודים במקורות היהדות ובהוראת החגים כדי ליצור התחדשות רוחנית" (עמ' 41); אבל התוצאה היתה אכזבה טוטלית: "הסיכום בשטח: אזעקת שווא, חזרה לשגרה, מה שהיה הוא שיהיה" (שם)². את וידויו מסיים אריה בן-גוריון בהצבת השאלה המתבקשת לאור הכישלון: "מה מנע מאתנו להשלים

את מהפכת התרבות הציונית של דור החלוצים? האם מסורת יהודית על קרקע עברית אפשר לחולל בה תהליך משלים, או שמציאות זו בדור שלישי ורביעי תישאר כישלון בלתי הפיך" (שם). תשובתו של בן-גוריון היא תשובה של ייאוש: "אני יודע שאין לזה סיכוי". הוא מודע לכאב הגדול שתשובתו גורמת לכל מי שעדיין מאמין בהתחדשות: "אני יודע שזו אמת כואבת, שלא נעים להשמיעה בציבור, כי אנחנו בשעת חולשה" (שם). אבל מלותיו האחרונות מותירות בכל זאת שביב תקווה: "האם פסה גבורת נואשים?!" (שם).

התרבות היהודית שאחד-העם מדבר עליה כתשתית למפעל הציוני, היא תרבות יהודית אתאיסטית. האמונה הדתית היא עניינו של הפרט, בעוד שההיבטים המוסריים והלאומיים של היהדות הם התשתית של התרבות הלאומית

שאלותיו של בן-גוריון ממשיכות להדהד: "למה זה קרה לנו? מה מנע מאתנו את השלמת המהפכה? האם זה עדיין אפשרי כיום?" (שם).

לשאלות אלה אני רוצה להציע את תשובותיהם של שנים מגדולי ההוגים של העם היהודי במאה העשרים – הראי"ה קוק ומרדכי (מרטין) בובר.³

ב. הראי"ה קוק ובובר מול אחד-העם

אחד-העם

את האידאולוגיה של "מסורת יהודית על קרקע עברית" גיבש וניסח האידאולוג הבולט ביותר של התנועה הציונית בסוף המאה ה-19 – אשר גינצבורג (אחד-העם). בסדרה של מסות, שהפכו נכסי צאן ברזל בהגות הציונית ("עבר ועתיד", "חיקוי והתבוללות", "תורה שבלב", "מוסר הנביאים" ואחרות),⁴ הציג את ההבחנה בין היהדות כדת לבין היהדות כתרבות לאומית. היהדות היא התרבות הלאומית של העם היהודי, ובלעדיה אין לעם כל זהות וממילא גם אין לו עתיד. אבל בניגוד לאדם הדתי, שרואה ביהדות ההלכתית מקור של סמכות מחייבת, בגלל מקורה האלוהי, הרי שבשביל היהודי הלאומי היהדות היא מקור של השראה. לאור השראה זו יוקם בארץ ישראל המרכז הרוחני של העם היהודי, ומכאן תוקרן ההשפעה הרוחנית על כל קהילות ישראל בתפוצות. במקוד אותה השראה רוחנית עומד, לדעתו של אחד-העם, "מוסר הנביאים", כלומר הערכים המוסריים והחברתיים של נביאי ישראל בתנ"ך. אחד-העם רואה במשנתם של הלל הזקן, רבי עקיבא והרמב"ם את המשכו ואת יישומו של חזון הנביאים.⁵

התרבות היהודית שאחד-העם מדבר עליה כתשתית למפעל הציוני, היא אם כן תרבות יהודית אתאיסטית, ללא כל זיקה אל הממד הדתי-רליגינזי שביהדות. האמונה הדתית היא עניינו של הפרט, בעוד שההיבטים המוסריים והלאומיים של היהדות הם התשתית של

התרבות הלאומית, כיוון שבהם יכולים להיות שותפים גם יהודים שאינם מאמינים. הממד הדתי, בעיקר ההלכתי, עיוות לדעתו של אחד-העם את היסודות המוסריים של היהדות, והפך אותה מ"תורה שבלב" לתורה מאובנת של ספר עתיק עם אותיות קפואות ("מעם ספרותי לעם הספר").⁶

תפיסה זו, המבוססת על ההבחנה בין היהדות כדת וכאמונה לבין היהדות כתרבות, שימשה כיסוד של המחשבה הציונית לאחר אחד-העם, וכל מנהיגי הציונות שקמו אחריו ראו את עצמם כתלמידיו בתחום ההגדרה של התרבות הלאומית של העם העברי החוזר למולדתו.⁷

בובר

בובר הצטרף לתנועתו של אחד-העם כיוון שהזדהה עם הדגש על הממד הרוחני של הציונות. אבל לאחר זמן מועט, כשהכיר את תורתו של אחד-העם, פרש ממנה בביקורת קשה. את טיעונו נגד אחד-העם הציג במאמר "דתיות יהודית".⁸ לדעתו של בובר, אין סיכוי ששיטתו של אחד-העם תוביל לתחיית היהדות, כיוון שחסר בה הגרעין, העיקר של התרבות היהודית – הדתיות. "תחיית היהדות, לאמיתו של דבר, פירושה תחיית הדתיות היהודית" (עמ' 318). "תחיית היהדות – כל השואף אליה... יתגלה לפניו בוודאות גדלה והולכת, שתחיית היהדות פירושה תחיית הדתיות היהודית" (שם). הדתיות היא אם כן הבסיס של היהדות, ולכן, כל ניסיון להתחדשות יהודית ללא הבסיס, אין לו כל סיכוי להתפתח.

בובר מקפיד להשתמש במושג "דתיות", שאותו הוא מבחין מהמושג "דת". ניתן להגדיר את מושג הדתיות של בובר במושג הלועזי רליגיוזיות. בניגוד לדת, שהיא המחויבות של הפרט למערכת חוקים וצווים, והיא פועלת בתוך מסגרות ומסדמים, הרי הדתיות היא רגש ההתפלאות וההערצה שבאדם לכך שמעבר לחולופיותו ותלותו קיים משהו מוחלט המתפרץ... לתוך עולם האדם" (שם). הרגש הזה הוא תמצית הבשורה היהודית, ולכן כל דיבור על תרבות יהודית ללא הממד האמוני-רליגיוזי הוא ממש תרתי דסתרי. יש לדייק: הממד האמוני-רליגיוזי, ולא הממד הדתי-הלכתי. בתורתו של אחד-העם מוצא בובר שיטה לאומית-מוסרית אתאיסטית, שהוא לא מאמין בסיכוייה לבנות קהילה חיה ותוססת, לא במישור הלאומי ואף לא במישור המוסרי. קהילה יהודית, אומר בובר, היא קהילה "החיה את חייה בכל חושיה, הפועלת בכל כוחותיה, המתאגדת לעדה קדושה" (שם). רק הזיקה אל המוחלט, האינסופי, הטרונסצנדנטי, האלוהי, הוא ההופך אותה לעדה קדושה.

ניתן להגדיר את מושג הדתיות של בובר במושג הלועזי רליגיוזיות. בניגוד לדת, שהיא המחויבות של הפרט למערכת חוקים וצווים, הרגש הדתי הוא תמצית הבשורה היהודית, ולכן כל דיבור על תרבות יהודית ללא הממד האמוני-רליגיוזי הוא ממש תרתי דסתרי

הראי"ה קוק מציג תחזית ברורה וחד-משמעית, שלפיה התרבות הלאומית שמנסה הציונות החילונית ליצור תקרוס ותתנוון ממש כמו עץ שמנתקים אותו משורשיו. והשורש של התרבות היהודית הוא אחד – האמונה באלוהי ישראל כמקור המוחלט של תורת ישראל

בובר לא הסתפק בביקורת על אחד-העם ובפרישה מתנועתו. הוא ניסה לבנות ולהציג שיטה אלטרנטיבית לתורתו של אחד-העם, הן במישור הפילוסופי והן במישור התרבותי-חינוכי. במאמר מפורסם של בובר – "דעותיו הקדומות של הנוער"⁹ – הוא מציג את היסודות של תרבות יהודית שיכולה להיות בסיס להתחדשות לאומית: פתיחות רוחנית (עמ' 7), זיקה אל ההיסטוריה היהודית (עמ' 8), תפיסת הרוח כעיקר האדם וכמרכז חייו (עמ' 9), מחויבות מוחלטת לחיפוש אחרי האמת (עמ' 10), אחריות אישית וציבורית (עמ' 11), ישירות, כלומר קשר בלתי אמצעי ודיאלוג אנושי אמיתי בין אדם לאדם (עמ' 12), **אמונה בקיומו של ממד מוחלט, בלתי מותנה ביחסיות האנושית** (עמ' 13), **אלוהים** כמקור הערכים המוחלטים בעולמו של האדם (שם), ויהדות כמכילה וכמבוססת על כל העקרונות הללו. **"בשורתה של היהדות"**, אומר בובר, **"היא ביסוד האמונה שהיא בחינת התקדשות של החיים לבעל הקול האחד, המוחלט"** (שם, עמ' 15). התקדשות זו מסמכת ומרכזת את כל הערכים והעקרונות שאינם נפרדים זה מזה, אלא מהווים מקשה אחת שיסודה הוא האמונה. הסדר של המאמר הוא אם כן מן המעטפת אל המרכז.

הראי"ה קוק

גם הראי"ה קוק, בן דורו של אחד-העם, מתפלמס עם ניסיונו ליצור תרבות לאומית שאיננה שואבת את השראתה מהממד האמוני של היהדות. דבריו של הראי"ה בוטים וחריפים הרבה יותר מדבריו של בובר, למרות שהכיוון משותף. לדוגמה, דברים שכותב הראי"ה בסוף המסה "ראש אמיר"¹⁰:

כל אותם שהם מחזיקים מעט באהבתה (של ארץ ישראל) ואת ה' אלוהי ישראל השוכן בקרבה לא דרשו, כי לא לאורך ימים יעמדו במעמדם... וכמקרה אהבת ארץ הקודש כן היא גם כן אהבת האומה ואהבת לשון הקודש, היסוד החלש הולך ומתמוטט... בעינינו הננו רואים את המצב האיום והמחריד, שלא יותר דבר מכל הקניינים החיצוניים שנתרוקנה נשמתם, שהם רק אז חיים וקיימים כשהם מושרשים בעיקר חייהם ומקור לשדם חי העולמים ברוך הוא, נוטה שמים ויוסד ארץ, הנותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה, האומר לציון עמי אתה (עמ' י"א).

הדברים מדברים בעד עצמם. הראי"ה קוק מציג תחזית ברורה וחד-משמעית, שלפיה התרבות הלאומית שמנסה הציונות החילונית ליצור – תרבות המבוססת על אימוץ הערכים

הלאומיים: עם, ארץ, שפה וכו' ללא זיקה אל האמונה הדתית – תקרוס ותתנוון ממש כמו עץ שמנתקים אותו משורשיו. והשורש של התרבות היהודית הוא אחד – האמונה באלוהי ישראל כמקור המוחלט של תורת ישראל. התחזית של הראי"ה קודרת ומרחיקת לכת אף יותר. לא רק שלא יישאר שום דבר מכל הקניינים התרבותיים-לאומיים של הציונות החילונית, אלא שהיא תוביל לשנאה עזה כלפי אותם ערכים ויעדים שהיו בשבילה דגלים מרכזיים בשלביה הראשונים: "ועינינו הרואות, כי מאהבת האומה, הארץ וחיבת השפה וכו', עם מאסה של תורה, עד שנאת כל אלה ותיעובם הוא רק מהלך קצר של איזה שנים ואיזה ניסיונות המביאים לידי מורץ לב, את כל מי שלא שם בה' מבטחו" (שם).

על תזה זו של התמוטטות תרבותית-חינוכית של הציונות החילונית, שניתקה את הערכים הלאומיים והמוסריים מן השורש האמוני שלהם, חוזר הראי"ה במקומות רבים בכתביו.¹¹ בעניין זה לא היה הבדל בינו לבין הוגים חרדיים אחרים, שהציגו תחזית דומה. ההבדל העיקרי הוא במסקנה שהסיק הראי"ה קוק מתחזית זו: התמוטטות צפויה של הציונות החילונית מחייבת כבר עכשיו הכנת אלטרנטיבה דתית-אמונית, שתוכל בכוא העת לתפוס את מקומה של הציונות החילונית ולהמשיך את מפעלה. רק ציונות המחוברת אל השורש הדתי שלה היא בת-קיימא לאורך ימים: "על כן עתה, כאשר הסיגים ובדילים הגמורים הנם מוכנים להתפרד מעל ארץ חמדה ומדרישתה, ומכל העניינים המסתעפים ממנה, ומכנסת ישראל בכלל, הנה הגיעה העת לכל אוהבי שם ה' באמת... לשוב בחמדה גלויה לאהבת ארץ חמדה ולהחזיק בכניינה, ובהרחבת יישובה על ידי אחינו המחוננים את עפרה וחפצים להתיישב בה ולחיות עליה" (שם). בניגוד לאהבה של הציונות החילונית, שתלך ותשקע, הראי"ה משוכנע, ש"האהבה לארץ חמדת אדון עולמים ברוך הוא... תלך הלוך וגדול הלוך והתרחב" (שם).

הראי"ה קוק ומרטין בובר שונים מאוד זה מזה ביחסם להלכה היהודית ולנושאים רבים אחרים, אבל הם שותפים לביקורת הנוקבת כלפי הניסיון הציוני ליצור תרבות יהודית אתאיסטית, שאיננה מבוססת, כדבריו של הראי"ה קוק, על "הקריאה בשם ה'". שניהם נותנים תשובה דומה במהותה לשאלות שהציב אריה בן-גוריון בסוף וידויו.

ג. הרהורים אקטואליים

בתחילת דרכי בהוראת יהדות בחינוך הכללי, הושפעתי מן הכיוון שהטיף לו מורי פרופ' דוד הרטמן. הוא הציע "לשים את שאלת האמונה בסוגריים", וללמד יהדות תוך הדגשת הממדים המוסריים, חברתיים ואנושיים שלה. בדרך זו, טען, נקרב את הציבור החילוני לכבוד, להעריך, ואולי אף להזדהות עם התרבות

**חובתנו המוסרית והחינוכית היא
לבוא אל הציבור החילוני ולומר
לו בכנות ובגילוי לב: ניסיונכם
נכשל – אין יהדות ואין ציונות
ללא אמונה דתית. אם אתם
רוצים שילדיכם ונכדיכם ימשיכו
להיות יהודים בארץ ישראל –
חובתכם להעמיד את שאלת
האמונה כשאלה מרכזית בתכנית
הלימודים של החינוך הכללי**

היהודית, וכך יוכל אולי גם הציבור החילוני לראות בתרבות היהודית תרבות שלו, גם אם איננו מאמין באלוהים. במשך שנים פעלתי בדרך זו והאמנתי בה.¹² בשנים האחרונות, מול הקריסה הגדולה של הממד היהודי-ציוני בחינוך הכללי, אני מבין כמה צדקו הראי"ה קוק ובובר. אין סיכוי אמיתי להתחדשות יהודית בלי לפתוח את הסוגריים, בלי לשים על השולחן את שאלת האמונה כשאלה מרכזית שדנים בה, לומדים עליה ומתמודדים אתה. חובתנו המוסרית והחינוכית היא לבוא אל הציבור החילוני, שפה ושם מופיעים בו ניסיונות לחדש את המהלך של אחד-העם בווריאציה כזו או אחרת, ולומר לו בכנות ובגילוי לב: ניסיונכם נכשל – אין יהדות ואין ציונות ללא אמונה דתית. נכון, אמונה היא לא משהו שמאמצים אותו מטעמים לאומיים, אבל אם הרגש היהודי-ציוני עדיין בוער בכם, ואם אתם רוצים שילדיכם ונכדיכם ימשיכו להיות יהודים בארץ ישראל – חובתכם להעמיד את שאלת האמונה כשאלה מרכזית בתכנית הלימודים של החינוך הכללי.

אני לא נאיבי, ואני יודע שהצעה כזאת תעורר התנגדות עצומה. הציבור החילוני אחוז חרדה מול הגל העצום של החזרה בתשובה, וכל ניסיון להחזיר את שאלת האמונה לסדר היום החינוכי יתפרש כניסיון להחזיר את הנוער החילוני בתשובה. אבל לציבור החילוני אין ברירה אלא לעשות זאת, אם הוא חפץ חיים כציבור יהודי וציוני; וגם לציבור הדתי אין ברירה אלא להציע זאת ולהעמיד את עצמו לרשות המהלך הזה, אם הוא רוצה להיות שלם עם עצמו ועם מצפוננו. כמוכּוּן, למהלך כזה אין ערך אם הוא יהיה מגמתי וחד-צדדי. כדי להיות רציני ומשמעותי הוא צריך להיות פלורליסטי באמת, ולהציג בפני הנוער את שאלת האמונה מזוויות שונות ומנקודות מבט שונות – של מאמינים מסוגים שונים וברמות שונות, ושל כופרים. מהלך פלורליסטי יאפשר לנוער לבחור בחירה אמיתית וחופשית, ויפתח את הסיכוי שחלק מהם יבחרו באופציה של השקפת עולם יהודית-ציונית המבוססת על אמונה דתית. "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיהו, י"א).

הערות

- 1 **עמודים**, ביטאון הקיבוץ הדתי, מרחשון תשנ"ז (עמ' 39-41). אריה בן-גוריון סיפר לאחד מחברי מערכת עמודים שמאמרו נדחה ע"י כל הביטאונים של התנועה הקיבוצית שבהם רצה לפרסמו, ולכן נאלץ לפרסמו בביטאון הקיבוץ הדתי. גם בסירוב זה ראה את אחד מסימני הכישלון החינוכי שאותו הוא מתאר במאמרו.
- 2 דברים דומים שמעתי מפיו של אריה בן-גוריון בכנס מורים שנערך במכללת בית-ברל לפני כעשור. לאחר שסקר את הניסיונות השונים של חידוש החג היהודי בתנועה הקיבוצית, ואת קריסתם בדור

- השלישי והרביעי, נעצר ופרץ בככי מר. תמצית הדברים מופיעה בביטאון המרכז למועדי ישראל של מכללת בית-ברל מס' 3.
- 3 בובר הוא הוגה הדעות היהודי שהשפעתו על הפילוסופיה הכללית במאה העשרים היא הבולטת ביותר; הראי"ה קוק הוא הוגה הדעות הדתי בעל ההשפעה הגדולה ביותר על החברה הישראלית.
- 4 מסותיו של אחד-העם מכונסות בשלושת הכרכים של **על פרשת דרכים**, תל-אביב תרצ"ג.
- 5 עי', למשל, במאמרו "תורה שבלב", שבו הוא מונה בשורה אחת את הנביאים, את הלל הזקן ("כל דשנוי עלך אל תעביד לחברך"), את רבי עקיבא ("ואהבת לרעך כמוך – זה כלל גדול בתורה"), ואת הרמב"ם (סוף מורה-נבוכים). בעניין זה שונה אחד-העם מדוד בן-גוריון, שהדגיש את התנ"ך לעומת ספרות התורה שבע"פ, שבה ראה תוצר של תרבות גלותית.
- 6 עי' בהרחבה במאמרו של אחד-העם "תורה שבלב".
- 7 יחס הכבוד מופלג של כל זרמי היישוב כלפי אחד-העם התבטא, בין השאר, בכך שראש העיר תל-אביב, שבה התגורר אחד-העם, הורה להפסיק את התנועה ברחוב שבו גר בשעות הצהריים "כדי שלא תופרע מנוחתו של ההוגה הדגול" (**ספר היובל של תל-אביב**, פרק "אישים").
- 8 המאמר מופיע באוסף מאמריו של בובר **תעודה ויעוד**, ירושלים תשמ"ד. כמו כן הוא מופיע בקובץ **שבילי האמונה בדור האחרון** בעריכת עובדיה מרגליות, תל-אביב 1964. ההפניות הן לקובץ השני.
- 9 גם מאמר זה מופיע **בתעודה ויעוד**. ההפניות הן לקובץ **ילקוט מסות**, תל-אביב תשכ"ה.
- 10 המסה "ראש אמיר", לספרו של הראי"ה **עץ הדר**, נכתבה בשנת תרס"ט. ההפניות הן למהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ה.
- 11 אחד המקומות הבולטים הוא מאמרו הראשון של הראי"ה, "תעודת ישראל ולאומיותו", שהופיע **בהפלט** בשנת תרס"ב. כבר במאמר זה הוא מציג את תפיסתו שאין לאומיות יהודית ללא תעודת ישראל, שהיא הפצת האמונה בעולם (עי' מ' צוריאל [עורך], **אוצרות הראי"ה**, שעלבים תשמ"ט, כרך א', עמ' 693).
- 12 דוד הרטמן השתמש לביסוס שיטתו במאמר חז"ל: "הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו, שמאור שבה מחזירם למוטב". הוא פרש את המושג "תורתי שמרו" במובן של לימוד התורה. מסתבר שחז"ל התכוונו לא רק ללימוד התורה, אלא גם לשמירת התורה במובן הרגיל בספרות חז"ל – שמירת תורה ומצוות.